

1850 Branden og Svartåsen i Skjelstadmark

I dette kapittelet skal vi bevege oss til et par gjengrodde tufter langt nordøst i Skjelstadmark i Hegra. Ikke fordi det ikke finnes tilsvarende plasser andre steder i utkanten av vårt nærmiljø, men fordi nettopp disse to plassene representerer det avhengighetsforholdet til naturen som kanskje holdt ut lengst, og hvor en mest kan lure på hvorfor de slo seg ned der – og hvordan de klarte seg. De levde på grensen – og da ikke bare som en utkant. De levde nok i det vi vil karakterisere som fattigdom, skjønt enkelte i overført betydning og ilagt en viss naiv romantisering, nok ville ha kalt dem rike. Og på et vis var de nok det. Men ingen lever av stillhet, naturlige omgivelser og frihet alene. Skjønt friheten var nok til tider begrenset langt innover Rådalen, hvor vi kjenner til noen av de mest brutale utkastelser av «bureisere» fra Allmenningen.

Nordøst av Okkelberg ligger en idyllisk plass som heter Svartåsen, sør for den igjen Hastad. Begge bruk utskilt fra Klevengårdene. Går vi tilbake til slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet var det flere mindre plasser innover i skogen rundt Svartåsen og Hastad, de fleste underbruk fra Kleven – og som naturlig nok fikk sine navn tilknyttet forstavelkene Kleiv- og Klev-

I dag kan en mest bare ane plassene, der de gror ned som resten av Norge. Heldigvis finnes det noen personer som vet hvor plassene lå. To av disse er Helge Hastadklev og Kjell Peder Haugen. De sitter med de rette relasjoner på mange måter, det være seg gård, grunn og slekter. En julidag i 2011 fikk jeg være med disse innover i skogen, blant annet til en plass som heter Branden.

Det var trolig Lars Johnsen og Randi Hemingsdatter som først ryddet plassen omkring 1785. Deretter overtok sønnen John Larsen som 15-åring da faren brått døde i 1798, 38 år gammel. Hvorvidt tenåringen og mora fortsatte å bo der, eller om plassen noen år stod øde, er usikkert. John gifter seg i 1804 med Brynhild Eriksdatter Løften (under Værnes prestegård) og blir boende på Løften en stund. Da hadde de allerede fått en sønn, Ola i 1803. Han dør på Branden i 1808. Det er vel tvilsomt om mor Randi ble igjen alene langt der inne i skogen, skjønt med så mange «plasser» spredt innover marka – var de kanskje ikke så isolerte som vi kan forestille oss i dag. Uansett synes det som John og Brynhild senere drar inn i skogen og slår seg permanent ned på Branden. Brynhild fikk ordet på seg for å være en flink kvakksalver. Etter hvert fikk de sju barn som synes å vokse opp på Branden, ei lita stue

Lørdag 9. juli 2011 på Brand-plassen. F.v Kåre Olav Skolmli, Helge Hastadklev, Kjell Peder Haugen og Rune Magnar Haugen

på noen få kvadratmeter, trolig bestående av kun ett rom. At de var ni stk der samtidig er vel tvilsomt, da eldste ungene var sikkert fløyet da de to siste ble født, – det var 25 år mellom eldste og yngste gutten. Men at de var jevnt over sju mennesker i den lille stua er ganske så sikkert. Og hva levde de av? Det var nok naturhusholdning i ordets rette betydning: jakt, fangst og fiske. Ungene kunne knapt gå før de lærte seg kunsten med snarer. John dro sikkert ned i bygda med jevne mellomrom, kanskje for å ta på seg arbeid – kanskje for å bytte til seg nødvendige varer, som f. eks salt. Helge Hastadklev og Kjell Peder Haugen forteller meg at de vokste opp med ymse fortellinger om hvor tøft det nok var der inne på Branden og andre tilsvarende plasser. Det heter seg at ungene slikka mjølet av veggene inne på enkelte kverner. Det var stusselige forhold på mange plasser lengst inne i Skjelstadmark – som forplantet seg og vedvarte i flere generasjoner, langt etter at fattiggassa offisielt ble avviklet. En av ungene på Branden var Inger (1807–1900). Hun ble gift med Ola J. Svartåsen og er tippoldemor til Kjell Peder Haugen. Da hennes sønn John Hastadplass ble dårlig i 1913 som 63-åring, måtte de høye herrer på Mariendal (kommunesenteret i gamle Hegra) vurdere om det skulle bevilges kr 5 til legehjelp. John døde det året!

En av de andre som vokste opp på Branden var Lars Branden, f. 14. mai 1826, yngste gutten og bror til ovennevnte Inger. Lars Branden ble en kjent personlighet i Hegra. Han ble den siste bygdeveker i kommunen. Familien på Branden flyttet senere til Lilleklevplass. Lars ble gift med Oleanna, oldemor til Helge Hastadklev. Livet for hans familie var hardt, og ikke utypisk for sin tid hva gjaldt sønnene. De utvandret alle til Amerika. Att-påtil drukner eldste sønnen på Lofoten. Kun dattera Ellen Marta, f. 1868 – ble igjen og giftet seg med Hågen Hansen Hastadklev.

En bygdeveker – ofte kalt *Ståtarkonge* i Stjørdalen og Trøndelag – var det samme som en *stodderfogd/stodderkonge*. Ordet stammer fra det danske *staader*: tigger, stakkar. Siste betydning, i den forstand en *stavkar*, altså en vandringsmann med stav. I norsk sammenheng blir det «*stotar*», underforstått: en tigger som rek omkring. Vi kjenner også betegnelsene: *fantefut* og *tyvetrekker*, en tjenestemann både i byen og på landsbygda som skulle føre tilsyn med tiggere, omstreifere og andre løse eksistenser. Det fantes *stod-*

Inger Svartåsen fra Brandplassen, tippoldemor til Kjell Peder Haugen

derfogder helt fram til århundreskiftet generelt, men i enkelte landsdeler – som vi skal se i senere avsnitt – var de i funksjon helt frem til 1930-tallet. Og i dag har de vel en renessanse, skjønt rekrutteringsgrunnlaget og opplæringen er noe ulikt tidligere tider – likeså oppgavene.

Stodderfogden dukker trolig opp første gangen i 1596 i et brev fra Bergen lagting, der det heter at vekteren skal føre «*grandgivelig Tilsyn*» med at ingen gikk omkring og betlet (tigget). *Stotaren* var underlagt den lokale politimyndighet. I 1698 skrives det om en svensk tater som er tilsatt som *stodderfogd* på Sunnmøre. Han omtales som særlig iherdig i tjenesten, idet han kledde seg ut som tater og blandet seg med taterfølgene for å avsløre deres tilholdssteder. Ved innføring av formannskapsloven i 1837 var en av merkesakene at alle bygder skulle ha sine egne bygdevektere. Nå ble det vanlig med *fantefuter* i alle kommuner.

Kjell Peder Haugen og Helge Hastad-klev viser gamle tufter

Med fattigloven av 1845 ble de statlige kontrollfunksjonene med betlere og omstreifere drastisk utvidet og som endret bygdevekterens rolle. Han ble nå et mellomledd mellom det statlige embetsverket og den enkelte kommune, og med det lokale herredsstyre eller fattigstyre som arbeidsgiver. Ifølge nevnte fattigloven av 1845 skulle han innbringe alle løse eksistenser til lensmannen. Han hadde visse kontrolloppgaver i bygdesamfunnet, først og fremst å føre tilsyn med tiggere, omstreifere, tater og personer som av ulike grunner var kommet i drift, ikke hadde fast bopel og opptrådte flokkevis. Noe steder ble bygdevekteren kalt for «*hundafut*», fordi en av hans oppgaver var å holde bygdene fri for løshunder samt hindre at de forstyrret gudstjenesten. Bygdevekterens sosiale posisjon steg tilsvarende, men helt opp til moderne tid ser vi at bygdevekteerne aldri helt ble kvitt det sosialt nedverdiggende stempelen som fra gammelt av hadde heftet ved *stodderfogdene*. I realiteten var de moderne bygdevekteerne også en videreføring av den tidligere ordningen med *stodderfogder*. Det ser vi bl.a. av en instruks for bygdevekteren i Nedre Stjørdal fra 1870, der det heter at «*Bygdevægterne ere ansatte for at hindre Omstreiferes Indtrængen i Bygden*».

Vervet som *stotar* var ikke formalisert lønnet i alle herred og var generelt lavt ansett. Avlønningen av stodderfogden varierte fra sted til sted. Virksomheten som stodderfogd kunne reguleres gjennom at vedkommende ble vervet fra omstreifernes egen krets. Ofte gikk vervet til tidligere straffedømte, i noen tilfeller kunne vervet inngå som en del av straffen. Dermed var stodderfogden ikke bare lavt ansett blant folk flest, men også av dem som stod lavere enn ham selv på den sosiale rangstigen. *Stotaren* fikk sin lønn i naturalier som han selv måtte hente på hver gård, eller han fikk utbetalt penger over fattigkassen. I praksis betød det i visse områder av landet at han måtte tigge kost og losji og livnærte seg som regel ved håndverksarbeid og småhandel. Vervet som stodderfogd var ikke ufarlig. Beretningene om blodige slagsmål der *stotaren* var involvert, er flere. Det ble derfor etter hvert vanlig i visse distrikt i landet å hyre notoriske voldsmenn til oppgaven, da evne til å slå fra seg og spre frykt blant tatere og omstreifergrupper ble ansett som et viktig kompetanse-

krav. Uttrykket «ståtarkonge» var i seg selv uttrykk for en nedverdiggende holdning, som viste til hans klovnaktige uniform, som bestod av klær uten distinksjoner, men med blanke knapper og en spesiell hatt. Hans kone ble kalt *dronning*, barna *prins* eller *prinsesse*. Karakteristisk for *stoddefogdens* uniform var den høye hatten som gjorde ham synlig både blant folk og fant. I tillegg bar han et enkelt våpen, som regel en okspeis med blylodd i enden, en egen stav eller til nød en sabel.

Bygdevekeren hadde god bevegning — sabel og okspeis. På brystet hadde han et skilt med innskrift — «Stordalens Bygdevegter».

Stodderfogden skulle utvise alle «reisende uten fast bopel» fra sin kommune over til nabodistriktet, der de ble behandlet på samme måte. Fra Wikipedia sakser jeg følgende: «*Stodderfogden* var således et av de mest synlige uttrykk for storsamfunnets undertrykkelse av folk som var falt utenfor. En gang i året skulle *stodderfogden* gjøre opp regnskap over hvor mange betlere, tiggere og omstreifere som fantes i hans distrikt. Dette skjedde i forbindelse med de årlige fantejaktene, som ved et kongelig påbud i 1643 fikk en organisert form. Bygdas menn samlet seg da for regulær klappjakt på tatere og omstreifere. Fantene ble enten sendt ut av distriktet, internert eller skutt ned for fote. «De ble drevne ud af sine Huler som var de Ræve», skrev prosten på Toten etter en vellykket fantejakt i 1711. Fantejaktene pågikk som en fast, landsomfattende ordning i minst hundre år. Men mange steder fortsatte de i en mer uoffisiell

form lenge etter at ordningen formelt opphørte. Særlig i Trøndelag og i indre østlandsbygder var fantejakter populære. Fra 1907 er en storstilt fantejakt med mer enn tusen menn dokumentert fra Flå i Gauldalen». Tater, tiggere og streifende ble satt i tukthus eller slaveriet uten dom.

Når de ulike leksikoner og bygdebøker forsøker å beskrive *stotaren* og hans virksomhet, ser en raskt at det er store variabler. Dette er ganske så vanlig og naturlig ut ifra de store forskjeller fra landsdel til landsdel, for ikke å si fra dalføre til dalføre – sett i relasjon til ulik regulering i form av instruks eller mangel på sådanne. I enkelte kommuner hadde *stotaren* en utvidet funksjon. Han kunne være pålagt å vise særlig hensyn overfor kvinner og barn blant omstreiferfølgene og sørge for at alle fikk husly og kost innen de ble sendt ut av bygda. *Stotaren* skulle også tre inn som beskytter av kvinner og barn på gårdene når husbonden måtte være vekke i lengre perioder av gangen på grunn av arbeid. De han skulle beskytte dem mot, var nettopp reisende folk som trengte seg inn på gårdene for å finne husly og mat.

Stotaren jager tater

Hvem som var «rakende fant» kunne sikkert diskuteres, skjønt i visse kommuner og i visse perioder var instruksjonen ganske så enkel: « ... ikke

hjemmehørende i bygda skulle vises korteste vei ut av bygda». *Stotaren* måtte nok være en modig og sterk person, og på ingen måte skvetten av seg – da overmakta antallmessig kunne være ganske så stor. Men oksepeisen gjorde ofte god vei i vellinga. *Stotaren* skulle vanligvis også være til stede ved auksjoner og større folkeansamlinger. Ved kirketiden, var det nok ikke bare å hindre løse hunder å forstyrre kirkefreden. Helge Hastadklev og Kjell Peder Haugen forteller at *stotaren* Lars Branden (h'n Las'Brainna) i Hegra visstnok var kjent for å ta moralen i egne hender og mest fulgte opp sakristirettens gamle funksjon ved å kontrollere ungjentenes sosial omgang – da han spurte dem ved ankomst gudstjenesten rett ut hva de hadde bedrevet lørdagskvelden med. Under gudstjenesten skulle *stotaren* forøvrig vekke opp folk som hadde sovnet, jage ut fulle folk og ellers påse nødvendig verdighet ovenfor det hellige rom.

Den siste *ståtarkongen* abdiserte først på slutten av 1930-tallet. Under krigen hører vi imidlertid om bygdevektere som driver jakt på tatere i Trøndelag. I Nedre Stjørdal kommunestyre gjorde man så sent som 15. august 1930 vedtak om å ansette flere bygdevektere i den uttalte hensikt å trappe opp jakten på tatere. I 1921 vedtok Sør Odal herredsstyre med åtte mot fem stemmer at det «ikke lenger» skulle være tillatt å skyte fantene. Foranledningen var at bygdevekteren hadde bedt om tillatelse til å gjenoppta den gamle praksisen med å skyte tatere. «*Det greieste ville være at skyde dem*», uttalte bygdevekter Ihler i sin henstilling til herredsstyret.

Lars Branden, den siste stotaren i Hegra

Når jeg har valgt å ta med såpass mye – og ulike sider vedrørende *stotaren*, er det for å vise at vi alltid har hatt et grensesnitt hva gjelder omstreifere, tiggere, tatere etc. – og debatten har alltid vært der hva gjelder synspunkter, «lovlighet», virkemidler etc. Det har alltid vært ytterligheter som nulltoleranse og nostalgi/forherligelse. Og vi er der igjen i våre dager, jfr. debatten om tiggere. Og visse kjendiser vil at samfunnet skal gi oppreisning til tatere, sigøynere etc. En evig runddans, en evig debatt – hvor noen har lett for å glemme at tiden var en annen på så mange vis. Å se historien og datiden i lys av dagens velferd, blir ofte feil.

Nevnte Lars Branden, som var oldefar til Helge Hastadklev – var altså den siste bygdevekteren (*stotaren*) i Hegra. Han døde den 17. september 1911. I følge Jon Leirfall var han en meget markant personlighet, som var den reneste detektiven når det gjaldt å spore opp tater og omstreifere. *Stotarens* funksjon og virke ble sakt, men sikkert tonet ned på alle vis, ut i fra samfunnets oppfatning og utvikling av sosial omsorg. Når nøden er stor, tidene dårlige – er omsorgen liten utenom sine nærmeste. Når tidene er gode, er det forståelse for alt og alle. På det viset er verden og naturen ofte knallhard.

På tuftene av Ås, lørdag 9. juli 2011, f.v Kåre Olav Skolmli, Rune Magnar Haugen, Kjell Peder Haugen, Helge Hastadklev og Andreas Zimmermann (d. 2012)

Svartåsen var en tidligere husmannsplass under Kleven vestre. Den første nybyggeren var Anders Sivertsen Svartåsen Kleven, (f. 31. oktober 1825 – d. 30. januar 1901). Han giftet seg i 1852 med Lisbet Gunnarsdatter Trøite (1832–1920). Dette var et av disse ekteparene som satte mange barn til verden, ti – og som opplevde at fleste parten dro til Amerika. I tillegg mistet de to sønner ved drukning. Først Lornts på 11 år som druknet under bading i Kaldåa ved Borås. Deretter den 22 år gamle Iver, som druknet i Tanghølen

etter en bytur med båt i 1879. Fra Svartåsen og denne familien kommer Gordon Spidahl, som undertegnede har møtt i Amerika et par ganger. Hans bestemor var Ingeborg Anna Kleven Svartås, f. 7. mars 1852. Se side 60. Hun var eldste unge i ovennevnte familie – og giftet seg med Theodore Emil Stras fra Stavanger. Denne Stras familien kom fra Sverige hvor de gjorde det stort innen bryggerier, men kom på kant med kongemakta – og dro til Norge, videre til Amerika. Ingeborg Anna fra Svartås ga liv til 11 barn, blant annet Thelma Nicoline Stras – som giftet seg med Otten Benjamin Spidahl, foreldre til vår Gordon. For noen få år siden kom Gordon og hans kone, Adele, til Værnes for å finne sine røtter. De tok taxi fra flyplassen til Skjelstadmark for om mulig å finne Kleven og Svartåsen. Underlig nok så lyktes de ikke. Men det er en annen historie! Bestemor til Gordon hadde en bror som het Karl Otto Kleven (1870–1916). Han slo seg ned i Åsenfjorden, og er bestefar til Sylva Margrethe Øien i Lånke. Sylva er derved tremenning med Gordon Spidahl fra Dent i Minnesota. Begge altså med gener fra Svartåsen.

Til venstre: Sylva Margrethe Øien og John Hermann Stuberg. Til høyre: Gordon og Adele Spidahl fra Dent, Minnesota

På Svartåsen i dag er det familien Zimmermann som rår grunnen. Andreas døde våren 2012 og var tremenning med min kilde Kjell Peder Haugen. Det var meget givende å besøke Andreas. Vi snakket om familiens sveitsiske bakgrunn, om bjørnejakt og om sliterfolket som vokste opp langt der inne i skogen i Skjelstadmark og Rådalen. Respekten for disse menneskene kom tydelig fram hos Andreas. Det fortelles at oldemor til Andreas, Beret Marte Svartås (f. 1845 – gift med Nils Sivertsen Svartåsen) – satt hele livet og vevde. Bygdevekteren Lars Branden var hennes onkel. Beret Marte og Nils bodde på Ås, en plass noen hundre meter nord av Svartås i dag. Denne ble senere lagt inn under Svartåsen. Derfor gikk Beret Marte under navnet Beret Marte Svartåsen. Tradisjonsfortellingen vil ha det til at hun vevde seg fra Svartås til Torget i Trondheim. Det blir noen meter det! For sitt virke og prestasjon ble

hun tildelt Norges Vels fortjenestemedalje som har innskripten *Fedrelandets Vel – Dets Sønners Ære.*

Beret Marte Svartåsen

Norges Vels Fortjenestemedalje